

ÉRTELMET ADNI A VILÁGNAK (BEVEZETÉS GYANÁNT)

Pete Krisztián

petekrisz@gmail.com

Bevezetés

A minket körülvevő világ megismerhetőségének problémája már a kezdetektől foglalkoztatja az emberiséget. Mi és milyen a világ, mik és milyenek vagyunk benne mi magunk, és egyáltalán hogyan adjunk értelmet annak a világnak, amiben benne élünk. Az értelemadás eme problémájának természetesen része az a kérdés is, hogy mitől olyanok a dolgok a világban, amilyeneknek megismerjük őket. E kérdésre természetesen Platón és Arisztotelész egészen másfajta választ adott mint a kortárs gondolkodók, míg ugyanis Platón és Arisztotelész a dolgok lényegét egy olyan adottságként fogta fel, mely eleve benne van a világban, csak ki kell olvasnunk belőle¹, addig manapság hajlunk arra, hogy a világ dolgainak milyensége, beleértve a lényegüket is, sok esetben relatív vagy éppen konstruált, de semmiképp sem olyasmi, ami már eleve adva van, amit értelmünk passzívan befogad, anélkül hogy aktívan belevonódna a felfogásba. Mára már kialakult egy olyan kép, mely a világ egyik aspektusát (a fizikai vagy materiális részét) ontológiailag tökéletesen függetlennek gondolja a megismerő ágensektől, egy másik aspektusát (a fogalmi vagy társadalmi részét) viszont épp ellenkezőleg, a megismerő ágensek aktusától függőnek tekinti. A kommunikáció participációs felfogása (PTC) a megismerő ágensek eme – a társadalmi tények tekintetében már elismert – világkonstituáló tevékenységét akarja kiterjeszteni a világ ontológiailag függetlennek gondolt részére is, ezzel egy olyan metaelméletet javasolva, melyet sikerrel alkalmazhatunk arra, hogy értelmet adjunk a világnak, bármelyik részéről is legyen szó.

E bevezetőnek szánt szövegben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam mi is az a diszkusszió, amihez szándékunk szerint a PTC hozzá kíván járulni. A diszkusszió lényegében annak rekonstrukciója, hogyan követik egymást a világnak értelmet tulajdonítani szándékozó fogalmi keretek és módszerek, és e fejlődésbe hogyan illeszkedik bele újonnan jött elemként az az elképzelés, mely szerint az értelemadás alapvetően egy olyan fogalmi konstitutív kerettel történik meg, melyet kommunikáció útján tesznek közösen elérhető felkészültséggé a problémafelismerő és -megoldó ágensek.

¹ Noha a két klasszikus filozófus elképzelése erősen különbözik azt illetően, hogy a forma milyen módon befolyásolja a valóságot, hogy a dolgok lényegének megismeréséhez pontosan milyen megismerő képességekre van szükség, abban egyetértenek, a világ természete nem függ a mi megismerőképességeinktől. Platón szerint az ideák szemlélete vezet el minket a világ természetének megértéséhez, ahogyan az az *Állam* című művében (Platón 1984: II. kötet) vagy a *Timaios*ban (Platón 1984: III. kötet) is megtalálható. Míg Arisztotelész szerint a forma már eleve az anyagban van, ahogyan azt a hülémorfizmus tanítja (pl. Arisztotelész 2002, 2023).

A világban benne lévő, kiolvasásra váró értelem: az intelligibilis világ

Mind Platón, mind pedig Arisztotelész elsőbbséget adott az ontológiának a megismeréssel szemben, amennyiben a világ intelligibilis szerkezetéről van szó. Vagyis filozófiáik minden különbsége ellenére úgy gondolták, hogy a világról alkotott képünknek, és a világnak kell legyen valamifajta hasonlósága, a világ értelmes (fogalmi) struktúrájának már adottnak kell lennie a megismerés előtt is. A dolgok nem azért olyanok, amilyenek, mert ilyenek ismerjük meg őket, hanem azért, mert már eleve rendelkeznek azzal a formával, amiben a megismerésünk képes felismerni őket. Hogy ez a forma leválasztható-e magáról a létező valóságról, ez jelentette a lényeges különbséget közöttük, ugyanis Arisztotelész szerint az érzékelhető világ, és a megérthető világ nem két különálló, külön létezésre képes valóság, hanem csupán egy.

Platón (1984) számára az objektív tudás feltétele az volt, hogy a világról alkotott elképzeléseink megfelelhessenek annak, ahogy a világ van, azaz igazak lehessenek. Ehhez azonban olyan tárgyat kell találnunk a tudás számára, amire az értelem lel rá, és nem az érzékelésben adott, hiszen ami érzéki, az mindig változik, örök és változatlan csak a lényeg, a forma lehet. Ebből következően csak a formákra vonatkozóan lehetséges igaz tudásra szert tenni. A világnak nem a megismerő ad értelmet, a világ intelligibilis struktúrája olyan, hogy fogalmaink beleillenek ebbe a struktúrába. Platón szerint azok a fogalmi kategóriák, amikbe a világra vonatkozó tudásunk rendeződik, vagyis a világképet alkotó fogalmak, nem az emberi elme termékei, azok eleve adottak, ontológiai elsőbbséggel bírnak. Aminek folyománya az is, hogy csak akkor ismerhetjük meg a világot, ha ki tudjuk olvasni belőle ezeket a fogalmakat. A fogalmak azonban természetüknél fogva az érzékelés számára nem megragadhatók. Az érzékek számára nem hozzáférhetők az örök és változatlan lényegeket. Nem lehet látni, hogy mitől háromszögű egy háromszög, és hogyan ismerhető meg egy bogár és egy ló is egyaránt állatként. A megismerés igazi tárgyai, amikre tévedhetetlen tudás vonatkozhat az ideák lesznek, az érzékelhető dolgok ösképei, melyek kizárólag a gondolkodás által hozzáférhetők. Így válik Platónnál a megismerés visszaemlékezésé. A világ megismerőtől függetlenül létező fogalmi struktúrájának megragadása közvetlenül kell történnjen, még mielőtt a lélek a testbe költözik. A mi szempontunkból ebben mindössze az a lényeg, hogy a világ azért olyan amilyen, mert értelmileg megragadható szerkezete adott a megismerő számára, a világban található érzéki-materiális tárgyak pedig azért olyanok amilyenek, mert részesednek az értelmi világ formáiban. Épp ezért semmi sem lehet olyasvalami, illetve nem válhat olyan valamivé, aminek nem létezik már eleve ösképe vagy formája. Ezen felül pedig épp azért olyan amilyen, mert eme ösképből – vagy egy későbbi terminológia alapján – univerzáléból részesedik (vagy példázza azt).

Bár Arisztotelész szerint mestere alapvetően tévúton járt, amikor teljesen szétválasztotta az érzéki világot az értelmileg megismerhető világtól, ő sem tulajdonít különösebben aktív szerepet a megismerésben a szubjektumnak. Állítja, hogy az értelmileg megismerhető természet már a dolgokban magukban benne van, hiszen az észben kívül minden egyedi dolog a forma és valamilyen anyag egysége (anyagon itt nem az „intelligibilis anyagot”, a térbeli kiterjedést kell érteni, ami valóságosan nem létezik, csak gondolatban, hanem a hely, minőség, méret, és a keletkezés ill. pusztulás anyagainak valamelyikét). Vagyis ami miatt a dolgok azok, amik, és ami miatt egyediek, az a formában, a megismerhető természetben rejlik. Ez a dolgok lényege vagy esszenciája Arisztotelész szerint. Ez a forma pedig meghatározza nemcsak azt, hogy mi egy dolog, hanem azt is, hogy mivé válhat, azaz a változás és a keletkezés irányát is. Ugyanis „minden, ami van, valami által, valamiből, és valamivé lesz” (Arisztotelész 2002: 1032a13). A létrejövő dolgok formája nem kialakul, hanem már eleve megvan, mégha nem is magában a létrejövő dologban, hiszen Arisztotelész szerint a forma (és az anyag) nem keletkezik. Ha keletkeznék a forma, akkor valamiből kellene keletkeznie, ami nem forma.

Ugyanez igaz minden egyéb kategóriára is. Bár van köztük különbség, hiszen a szubsztancia esetében aktuálisan létezőnek kell már lennie a formának, míg a többi kategória (minőség, mennyiség, stb.) esetében elégséges a potenciális létezés is (Arisztotelész 2002: 1034b8-19). Ahogy Arisztotelész mondja: a forma mindig csak „ilyen”, és sohasem „ez”, sohasem „egy egyedi és meghatározott való” (2002: 1033b23)

Ahhoz, hogy valami keletkezzék, vagyis valamivé legyen, már meg kell lennie a valamilyenség formájának, és ugyanígy, hogy valamilyenné váljon, e valamilyenségnek már potenciálisan meg kell lennie a dologban. Mielőtt egy A dolog B állapotba kerülhetne, már meg kell legyenek benne a B-nek levés bizonyos jegyei. Ez azért van, mert a változások Arisztotelész szerint nem véletlenszerűen, és nem azonnal, egy csapásra történnek meg. Az A-ban meg kell legyen a B-vé válás képessége, különben soha nem válhatna B-vé, ráadásul semmi sem tudná megalapozni azt, hogy miért B-vé, és nem mondjuk C-vé, D-vé, vagy akármi mássá változik. Metafizikai értelemben azonban az aktuális megelőzi a potenciális, hiszen csak akkor keletkezhet valami, ha egy azonos formával rendelkező aktuális létező hatására jön létre (ember nemz embert)², de ez a megismerés rendjében is így van: az aktualitás az a cél, amire a potencialitás utal. Minden, ami keletkezik egy cél felé tart, és a megismerés épp erre a célra irányul.

A világra vonatkozó tudásunk éppúgy az örök és változatlan lényegekre, vagy első elvekre irányul Arisztotelésznél, mint Platónnál is, még ha ezek az első elvek, vagy lényegek nem is létezhetnek elkülönülten egy idea-világban. A tudás Arisztotelész szerint is tévedhetetlen kell legyen, ehhez viszont egyrészt az kell, hogy az értelem hozza azt létre, másrészt, hogy változatlan elvekre vagy lényegekre irányulhasson. Bár másfajta ontológiát támogat Arisztotelész, mint mestere, de abban egyetértenek, hogy az ontológia megelőzi a megismerést, és nemcsak a természeti, azaz érzékelhető világ megismerése esetében, hanem az értelmi világ megismerhetősége esetében is. Az, ahogyan értelmet adunk a világnak, nem rajtunk múlik, mi csak a már ténylegesen is létező formákat ismerhetjük meg. A világ azért olyan, amilyen, mert azokban a kategóriákban létezik, amikben megismerhetjük azt. A megismerés során az értelmünk igazodik a világ megismerhető, azaz intelligibilis szerkezetéhez. Ez azonban nem csak a szubsztanciákat, azaz az egyedi és általános formákat érinti, hanem a többi kategóriát is. Mivel minden egyedi létező csak úgy jöhet létre, hogy egy azonos formával rendelkező másik valóságos (azaz tevékeny) létező hozza azt létre, nem alakíthatunk ki új formákat és új kategóriákat sem. Nincsenek emergens tulajdonságok, semmi sem jöhet létre másból, mint ami maga.

Az ontológiának és a megismerésnek épp ez a viszonya képezte a filozófiai megismerés, és a természetfilozófia gerincét legalább a racionalistákig. Mindegyikük – beleértve Descartes-ot, Spinozát és Leibnizet is – arisztotelészi módon gondolkodott, és ennek alapján akart értelmet adni a világnak. Így akarta magyarázni a fizikai jelenségeket is. Noha Descrates számos kérdésben vitában áll Arisztotelésszel, különösen a teleológiai magyarázat elfogadhatóságát illetően, más kérdésekben teljesen egyetért vele. Ennek megfelelően az egyszerű természetet igyekezett megismerni az analízis és szintézis módszerével, hogy tévedhetetlen tudásra tegyünk szert a világ szerkezetét illetően. Spinoza a tökéletes determinizmusával törekedett visszavezetni Descartes-ot az arisztotelészi útra. Leibniz pedig mindent – az aktuális és a potenciális tulajdonságokat is – belepakolt az egyszerű létezőkbe a monászokba. A közös jellemzőjük az volt ezeknek a filozófusoknak, hogy mind a metafizikában akarták megalapozni

² Természetesen ez nem csak a létezőkre érvényes, hanem a tulajdonságokra is. Egy dolog, ami aktuálisan nyugalomban van, ámde potenciálisan rendelkezik a mozgás tulajdonságával is, csak egy épp aktuálisan mozgásban lévő dolog határása válhat mozgóvá. A változás tehát nem csak a létrejövését fedi le, hanem a tulajdonságváltozást is. Sőt Arisztotelész szerint nincs is lényegi különbség a kettő között.

a világról alkotott képünket, mind elsőbbséget biztosítottak az ontológiának a megismeréssel szemben, és úgy vélték a megismerésünk igazodik a megismerhető világ már eleve létező intelligibilis szerkezetéhez.

Ismeretelmélet és ontológia elválása: a magyarázati redukcionizmus és a mechanisztikus világgép

Nem véletlen a racionalista filozófusok kiemelése az előző szakaszban, ugyanis csak az empiristáknál változik meg az ontológia és az ismeretelmélet viszonya és kerül kitüntetett helyzetbe az utóbbi az előbbi rovására. A megismerés eme elsőbbsége természetesen nem független attól a folyamattól, ahogy a világ értelmezésének feladatában a tapasztalás átveszi az értelem helyét, és elsődleges forrásául válik a világra vonatkozó tudásunknak.

Ez természetesen nem egy csapásra történik meg, hiszen Locke maga még számos karteziánus gondolatot tesz magáévá, mind a világ dualisztikus felosztásáról, mind pedig a metafizika fontosságáról. Bár bevezeti az érzéki tudás fogalmát, az igazi tudást még Locke is a változatlan, épp ezért nem a megismerő által létrehozott lényegekre vonatkoztatja. Ez vezet a *valós lények névleges lényegektől* való elválasztásához, ahol is az előbbi a dolgok magukban vett természetét, vagy formáját jelenti, míg az utóbbi azokat a kategóriákat és fogalmakat, amikben gondolkodhatunk róluk. A kettő ugyan egybeeshet, de soha nem lehet semmiféle tudásunk az egybeesésükről, minthogy a valós lényekhez nem rendelkezünk episztemikus hozzáféréssel. Ebből következően Locke úgy véli „a természetfilozófia nem válhatik tudománnyá” (Locke 1979: 4.12.10). Az, ahogyan a világ megjelenik számunkra, és az, ahogyan a világ van, nem egy és ugyanaz, és nem is tudjuk az egyiket visszavezetni a másikra. E tételnek az a következménye, hogy az intelligibilis tartalmakat már nem olvashatja ki a megismerő a világból.

Ezt a gondolatot viszi tovább Berkeley és Hume is, és noha ontológiai értelemben nagyon mást mondanak a világ természetéről, praktikus értelemben mondandójuk mégis nagyon hasonló. Berkeley (1985) számára az elme teljes mértékben konstitutív a világgép vonatkozásában, hiszen minden, ami egyáltalán megismerhető a világgal kapcsolatban, az idea természetű, lévén a tapasztalásban adódik, és nem készen kapjuk, mondjuk születés által. A világ azért olyan amilyen, mert egy elme ilyenek alkotja azt meg, ez az elme részben a mi saját elménk, de részben az isteni elme, mely akkor is „észleli” a világot, amikor mi véges elmék nem. A kategóriák tehát, melyek alapján értelmet adunk a világnak az elme termékei, még ha nem is feltétlenül a mi elménk. Berkeley ezzel a lépéssel kétségbevonja a metafizika létjogosultságát a fizikai, természeti világ vonatkozásában, azonban bizonyos fajta entitások létezését mégis minden elmétől független valóságnak tekinti, ti. maguknak az elméknek a létezését. Hume (2006) még ezt a szerepet is megvonja a metafizikától, és teljes mértékben metafizika-ellenes álláspontra helyezkedik. Nemcsak kiterjedt, fizikai, ámde nem látható entitások nem léteznek, hanem érzékelhetetlen szellemi entitások sem. Az elme nem más, mint érzetek, azaz benyomások vagy ideák gyűjteménye. A nominalizmus eluralkodik a filozófiában és a természetfilozófiában is, bár ezen utóbbi területen instrumentalizmus néven kell inkább emlegetnünk.

A középkorban és a reneszánsz idején uralkodó arisztotelianus képben a természetfilozófia még teljesen független a gyakorlati tudástól. Az előbbi az arisztotelészi *epistémé*-nek felelt meg, és a feladata a világ megértése volt, az utóbbi pedig a *techné*-nek, és feladata a gyakorlati alkalmazás, a műalkotások és gépek létrehozása volt. Ebben a képben a gyakorlati szempontok semmilyen szerepet nem játszottak egy tudományos elmélet igazságának megítélésében, épp emiatt lehetett spekulatív természetfilozófiát üzniük a

racionalista filozófusoknak. Francis Bacon színrelépésével azonban egyre nagyobb szerephez jutottak a pragmatikus szempontok, hiszen gyakorlati alkalmazás nélkül a tudás – amit csak a tudás kedvéért keresnek a filozófusok – meddő, és semmiképp sem „hatalom.” Ugyanakkor a gyakorlatilag, kísérletileg igazolt tudományos világfelfogások igazodtak a tapasztalatainkhoz, és emiatt jó eséllyel gondolhatták őket igaznak is. Az instrumentalizmusnak ez a térnyerése tette lehetővé, hogy a világ azon teleologikus képe, amelyben a világ mint egyfajta organizmus jelenik meg, előre megállapított céllal, és az afelé való törekvéssel, átadhatta helyét annak a képnek, amiben a magyarázó szerep már nem a cél-okot illette meg, hanem sokkal inkább a ható-okot, vagyis a világ mechanisztikus okságra alapozott képének, amiben a világ egyfajta gépként jelent meg.

A mechanisztikus világgép számos előnnyel bírt az arisztotelészi teleologikus képpel szemben, amelyek közül a legfontosabb az, hogy nem kell lelkekkel benépesíteni a világot, ahhoz, hogy működését magyarázhassuk, elég az élettelen anyag kombinálódásaként, és mechanikai kölcsönhatásainak rendszereként leírni azt. Ugyan még mindig a tévedhetetlen igazság vezérelte a természetfilozófusokat, amikor a világ értelmét keresték, de úgy vélték, hogy a formák és minőségek változatlansága helyett megteszi az élettelen anyag mechanikai kölcsönhatásait irányító törvények is. Maguk a törvények univerzálisak, és ennek köszönhetően igaz tudást szerezhetünk róluk. A mechanisztikus világgép sokkal nagyobb magyarázóerővel bírt a beépített redukcionizmusának köszönhetően, hiszen egy korpuszkuális ontológiára épült. A világot alkotó alapvető egységek ugyanolyanok, ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeznek, és a mechanikai kölcsönhatásaiknak, azaz kombinálódásuk különböző módjainak köszönhetően különböznek egymástól a tapasztalásban. E világgép megalapozásában – minden arisztotelészi vonása ellenére – kétségtelenül Descartes filozófiája járt elől (1644), de nálánál sokkal világosabb megfogalmazását találjuk például Locke-nál (1690)³, aki szerint az érzékelhető minőségek, azaz a másodlagos minőségek, nem pusztán az elme termékei, hanem a tárgyak, illetve az azokat alkotó korpuszkuális, elsődleges minőségeinek okozatai. Így látszott egyesíteni a világgépet az oksági kölcsönhatás, míg Newton korára már szinte közhelyszámba ment, hogy a világ olyan alapvető egységekből épül fel, melyek különböző módokon hatva egymásra létrehozzák a világban tapasztalható sokféleséget. Sőt a Newtonnal szembeni kritikák⁴ legfőbb vonala épp az volt, hogy nem természetfilozófia, amit csinál, hiszen nem mechanikai alapokra helyezi a mozgás törvényeit. Mivel Newton nem tudott mechanikai magyarázatot adni a gravitációra, pedig nagyon dolgozott rajta, elméletének kritikusai pusztán csak matematikai elméletnek tekintették az általa létrehozott világgépet, egy olyan eszköznek, ami nem ad értelmet a világnak, noha meglehetősen pontos előrejelzéseket tesz lehetővé. E kritikusok szerint a magyarázat, a világ megértése szempontjából nem elég megmondani azt,

³ És persze Boyle-nál (1666), akitől közvetlenül vette Locke a korpuszkuális világgép, és az elsődleges-másodlagos tulajdonságok eképzését.

⁴ Számtalan kortárs támadta Newtont, illetve a newtonianizmust azon az alapon, hogy az univerzális gravitáció „okkult”, vagyis rejtett tulajdonság, melyet így nem lehet elhelyezni a sem a mechanikus világgépben, sem a tapasztalati világban. A leghíresebb kritikusok Berkeley és Leibniz voltak, de Newtont valószínűleg jobban zavarta 's Gravesande (1742), Huygens (1690) kritikája. 's Gravesande newtonianusnak tartotta magát, de igyekezett megtisztítani a Principiát a metafizikai elemektől. Huygens ugyan elfogadta, hogy Newton valóban kimutatta az inverz négyzetes gravitáció jelenségének létezését, de a természetfilozófia feladata a jelenségek magyarázata és nem bizonyítása – Huygens számára pedig az ilyen magyarázatok szigorúan mechanisztikus fogalmakkal operálnak. Maga Newton is elismerte egy Bentley-nek írott levélben, hogy nem tudja megmagyarázni a gravitációt, annak okáról semmit sem tud (Newton 2014: 126). Abban igen nagy volt az egyetértés a korabeli természetfilozófusok között, hogy Newton nem magyarázta meg, csak matematikailag leírta a jelenségeket és eközben a mechanikus világgépben elfogadot passzív elvek helyett tevékeny elvekre hivatkozott.

hogyan viselkedik a gravitáció, azt is meg kellene tudni mondani micsoda a gravitáció. Ezzel pedig Newton mindvégig adós maradt. Ez pedig a többség szemében kudarcnak minősült, hisz a 17. század végére a legtöbb természetfilozófus meg volt győződve arról, hogy a természeti jelenségeknek csak olyan magyarázata lehet *értelmes*, melyben halott és tehetetlen anyagrészecskék ütköznek halott és tehetetlen anyagrészecskékkel. A redukcionista magyarázatok eme formájában nem láttak semmi problémát, hiszen a korpuszukulákból összeálló egészek mutathatnak olyan minőségeket is, amik az egészet alkotó részek egyikében sincsenek benne. Egy létrát összerakhatunk kisebb-nagyobb fadarabokból, és mégsem kell elköteleződnünk amellett, hogy a fadarabok maguk is létrák valamiképp. Ha máshogy nem, akkor potenciálisan, mint az arisztoteliánus világgépben. Semmi probléma nincs azzal, hogy rendszerek bírnak olyan tulajdonságokkal, amikkel a részeik nem, amennyiben ezek a tulajdonságok annak függvényei, hogy a részek ilyen-és-ilyen tulajdonságokkal bírnak, és ilyen-és-ilyen módon viszonyulnak egymáshoz.

Az instrumentalizmus és a vele járó mechanisztikus világgép azzal az előnnyel is járt, hogy a tudományos elméletek igazságát többé nem a tévedhetetlenségük bizonyítja, hanem a kísérleti alátámasztás, azaz a gyakorlati sikeresség. Ez világosan megmutatkozik Newtonnál, de például Berkeley tudományfelfogásában vagy a newtoni/leibnizi kalkulusra adott bírálatában is. A redukcionizmussal megtámogatott instrumentális utat nyitott annak, hogy a természetfilozófusok kimérákkal népesítsék be a világot. Erre jó példa az éter, melyet azért vezettek be, hogy a mechanikai okság univerzális elve lehessen a világnak. Ahol az érzékszerveink nem mutatják semmilyen anyag jelenlétét, amit teljesen üresnek gondolunk, az is tele van valamivel, amit a 19. század folyamán már egyfajta kocsonyás anyagnak gondoltak. És az ilyen feltételezések hozzájárultak nemcsak nyilvánvalóan elvetélt világmagyarázatokhoz, mint pl. Descartes örvényelmélete, hanem az elektromosság és a mágnesesség jelenségeinek leírásához is. Az éter feltételezése nélkül Maxwell (vagy éppen Hertz) soha nem jutott volna el az elektromágneses hullámokig.

Noha voltak különböző divatok és trendek a fizikai jelenségek magyarázatainak piacán, ahogy például a 19. század első felében szinte mindenki hinni kezdte a távolba ható erők elméletét, és meghaladottnak gondolták a mechanikai okság által megkívánt közvetlen kölcsönhatást, vagy ahogy szintén ebben az időszakban Young kétrés-kísérletének⁵ következtében mindenki meg volt győződve a fény hullámtermészetéről, míg Planck elő nem állt az energiakvantumokkal, ami után többen is újra részecske természetűnek gondolták a fényt (lásd Einstein Nobel-díja), egyvalami mindvégig megmaradt a világmagyarázatok mögött, méghozzá az a redukcionista törekvés, melyben a világ bonyolult jelenségeit egyszerűbb jelenségekre vagy entitásokra vezették vissza. A makrovilágnak az a mikrovilág adott értelmet, melynek lakói egészen más tulajdonságokkal bírtak, mint az általuk alkotott makrovilágbeli társaik. Az egész rendelkezhet olyan tulajdonságokkal, amelyekkel a részei maguk nem rendelkeznek. Azonban mégiscsak kell közös tulajdonságuk legyen, hiszen ezek alapján tudnak összekapcsolódni azzá az érzékelhető tárggyá, amely adódik számunkra a mindennapi észlelésben. Hiába nincs ízük vagy színük az elemi részecskéknek, egy sor fizikai jellemzővel bírnak, melyben osztoznak az általuk alkotott rendszerekkel, mint egészekkel. Minden fizikai létezőnek kell, hogy legyen kiterjedése, valamilyen energiája, stb., máskülönben nem tudnak kombinálódni, és ezáltal létrehozni egy olyan új dolgot, ami annak köszönheti létét, hogy az alkotóeleme így-és-így kombinálódnak, és egyenként ilyen-és-ilyen tulajdonsággal bírnak. Bár adódtak problémák ebben a képben az idők során (Eddington két asztala, a fény kettős természete, a kvantum-jelenségek), mégis átfogó és általánosan érthető képét adta ez a felfogás világnak.

⁵ A kísérletet, annak tudományos kontextusát érzékletesen mutatja be Gribbin (2004: 11. fejezet).

Redukció, dualizmus, emergencia: ismeretelmélettől az ontológia felé

Az imént vázolt kép értelmet és uniform viselkedést adott a világnak. A fizikai jelenségekre tökéletesen alkalmazhatónak látszott ez a megközelítés. Az időközben (19. század) tudományá váló természetfilozófia univerzális világgépének hihetetlenül fontos motorja volt az a próbálkozás, hogy minden más típusú jelenséget, kémiai, biológiai, társadalmi ugyanezekre az elvekre, vagy éppen erre a tudományra, azaz a fizikára vezessenek vissza. Ilyen próbálkozásnak tekinthetjük az evolúcióelmélet megjelenését, a pozitívizmust, vagy épp a Bécsi Körnek a tudományok egységesítésére tett kísérletét, de akár azt is, ahogyan Einstein magyarázta a kvantum-jelenségeket Bohrral szembeszállva. És ugyanezek a törekvések jellemezték a dualizmussal szembeszálló elmefilozófiai fizikalizmust vagy naturalizmust is. Ezen próbálkozások közül egyesek sikeresnek mutatkoztak, mint például az evolúcióelmélet, másokat egyértelműen sikertelennek minősíthetünk, mint amilyen a pozitívizmus vagy a Bécsi Kör programja (tulajdonképpen ide kellene sorolnunk Einstein vállalkozását is, miután Alain Aspect 1982-ben bizonyította Bohr igazát Einsteinnel szemben), megint másokról vita folyik ma is, mint az elme fizikalista elméleteiről.

A 17. században kialakuló redukcionista mechanikai világgép ma már természetesen a mindennapi meggyőződéseink részévé vált, és sikerének oka ugyanaz, mint a tudományos értelemadás kontextusában. Egyrészt biztosít egyfajta homogenitást a világgépnek azzal, hogy a makrofizikai jelenségek és a mikrofizikaiak hasonlóan működnek, az egyik olyan, mint a másik, csak kicsiben. A fogalmi homogenitás hatalmas magyarázati előny, még ha nem is teljesen sikerül minden jelenség esetében plauzibilisan bizonyítani a fennállását (erről szól majd ez a szakasz). Másrészt mind az összetett tárgyak tulajdonságait, mind azok változását alulról építkező magyarázatokkal teszi érthetővé: az összetett tárgyak tulajdonságai az összetevőik tulajdonságaitól függenek, az ilyen tárgyak változásai az összetevők változásaitól függenek. Harmadrészt pedig a mikroszint és makroszint kapcsolata törvényszerűnek látszik. Az egyik nomologikus szükségszerűséggel vonja maga után a másikat.

Ez a megközelítés kiválóan látszott működni a fizika esetében: a fizikai makrojelenségek úgy tűnt maradék nélkül redukálhatóak mikrojelenségekre, ezáltal pedig biztosíthatónak látszott a fizika illetve a mechanisztikus determinista világgép univerzalitása. Az univerzalitás azonban a megközelítés képviselői szerint nem pusztán episztemikus univerzalitást jelentett, hanem ontológiai is. Éppen ez volt a redukcionista mechanisztikus világgép egy másik előnye, ti. hogy alternatívát kínált a Descartes féle dualista világgéppel szemben. Ugyanakkor volt számos olyan megfigyelés is, mely makacsul ellenállni látszott mind az ontológiai monista, mind pedig a magyarázati redukcionista törekvésnek. Ezek alapvetően a mentális, a biológiai és a társadalmi vizsgálódások területére tartoznak, de ide kell sorolnunk a kémiai jelenségeket is, ugyanis a természetfilozófia korai szakaszában szinte mindenki egyetértett abban, hogy a mechanisztikus világgép univerzális magyarázatot ad a fizikai világ változására, de a kémiai reakciók, és a vegyületek tulajdonságai nem látszottak illeszkedni ebbe az elméleti keretbe. Részben ez az oka annak, hogy a kémia kialakulása és fejlődése más utat járt be, mint a fizikáé. Azonban azt is meg kell jegyeznem, hogy a kémia lesz az első, mely egyrészt teljesen belesimul ebbe redukcionista világgépbe, másrészt pedig a fentiek közül az egyedüli, melynek függetlenedésére nem is igen törekedtek a 20. században, nem úgy, mint a mentális jelenségek, az élet és a társadalmi valóság esetében.

Mindenesetre a 19. században megjelent az emergencia fogalma, melynek feladata az volt, hogy autonómiát biztosítson az előbb említett jelenségeknek, a reduktív mechanisztikus világgéppel szemben, de ne válassza le őket teljesen a fizikai jelenségekről, mint ahogy azt a dualisták tették (a mentális esetében ez a karteziánus dualizmust, az élet esetében a dualista vitalizmust jelentette, a társadalmi jelenségek esetében pedig a tény-érték dualizmust).

Kezdetben természetesen a kémiai jelenségek is ide tartoztak, sőt az emergencia első elméleti megfogalmazásában a kémiai vegyületek tulajdonságai álltak a fókuszban. John Stuart Mill (1843) a *Logika rendszerében* kétféle oksági összetételt különböztet meg: a homeopatikust és a heteropatikust, az előbbi a mechanikára jellemző és olyan mennyiségek lineáris (vektoriális) összeadódását jelenti, mint az erők vagy lendületek; az utóbbi a kémiára, ahol is a kémiai reagensek tulajdonságait nem használhatjuk fel a létrejövő kémiai vegyületek tulajdonságainak meghatározásához. Mill szándéka szerint e két oksági összetétel megkülönböztetése a természet egy alapvető különbségét fedi fel: egyrésztől egyes okok lineárisan képesek hozzájárulni okozataikhoz; másrésztől pedig más okok nem illeszkednek ilyen alkotóelvekhez. Szerinte ez az utóbbi jellemző az életjelenségekre is. Később erre alapozva hozza be George Henry Lewes (1874-5) az „emergens” kifejezést, amikor a Mill féle két oksági összetételt megkülönböztetve az egyiket „eredőnek”, a másikat „emergensnek” nevezte el. Lewes maga elutasította a spiritualista, dualista ontológiai alapokon álló vitalizmust, de a mechanisztikus redukcionizmust is. Így lett az emergencia a vitalizmus és a mechanizmus, a reduktív materializmus és a dualizmus közötti harmadik lehetőség.

És bár a századforduló környékére népszerűvé vált mind a mentális mind a biológiai jelenségek magyarázatában az emergens álláspont, az előbbire jó példa a brit emergentizmus egyik legjelesebb képviselője, Charlie Dunbar Broad (1925), aki a mentális tulajdonságok episztemikus elkülönüléséből következtet metafizikai és ontológiai autonómiájukra, vagy épp Samuel Alexander (1966), aki szerint az élet egy „új minőség,” ami a fizikai-kémiai folyamatokból bukkan elő, és működésének saját törvényei vannak, amelyeket nem helyettesíthetünk fizikai törvényekkel. Később Conwy Lloyd Morgan (1927) is letette a voksát az emergens evolúció gondolata mellett: a természeti világ evolúciója emergens és előrejelezhetetlen jelenségeket hoz létre, ami részben az evolúció komplexitásának köszönhető. Ugyanakkor Morgan evolúciója nem a folyamatos változással halad előre, hanem inkább ugrásokban. Az emergens evolúció folyamatában az összetevő rendszerek közötti új viszonyok új emergens tulajdonságokat hoznak létre minden egyes lépéssel, és az élet csak egy ezek közül. Morgan egyszerre akart rávilágítani a mechanizmus korlátaira és szembehelyezkedni a dualista vitalizmussal.

Azonban mind tudományosan, mind filozófiailag történtek olyan események a 20. század első felében, közepén, melyek komolyan kikezdi az emergencia magyarázó erejét, vagy növelik a redukcionizmusét, és ezáltal kevésbé vonzóvá tünnetik fel az emergens tulajdonságokra alapozott magyarázatokat. Először is a 20-as, 30-as években a kvantummechanika kialakulásával, de méginkább kísérleti igazolásával, számos megmagyarázhatatlan jelenségre született reduktív magyarázat. Ez különösen a kémiát érintette, hiszen a 30-as évek végére már egyértelművé vált sokak számára, hogy a kvantummechanika segítségével az atomi összetevők fizikai tulajdonságaira hivatkozva is előrejelezhetőek a molekuláris vegyületek kémiai tulajdonságai (kvantumkémia). 1953-ban megjelent két tanulmány (az egyik a DNS szerkezetéről: Watson és Crick; a másik az aminosavak abiotikus szintéziséről: Miller), melyek előkészítették a molekuláris biológiának a terepet, és lehetővé tették azt a fajta reduktív magyarázatot, mely az élő organizmusok tulajdonságait a molekuláris összetevők tulajdonságai vezeti vissza.

A magyarázatok természetével foglalkozó filozófusokat is erősen foglalkoztatja az emergens tulajdonságokkal való magyarázat kérdése, aminek jó példája Hempel és Oppenheim 1948-as tanulmánya (*Studies in the logic of explanation*), ami külön részt szentel az emergencia fogalmának. Ebben amellet érvelnek, hogy az emergenciát tisztán episztemikus fogalomnak kell tekintenünk, és emiatt szoros kapcsolatban áll a megismerést rendszerező egyéb, már rendelkezésünkre álló elméletekkel. Vagyis szerintük az emergencia fogalmának használata legitim ugyan, de csak akkor, ha egyben meghatározzuk azt a tudományos háttérelméletet is, melyhez képest kell emergensnek, azaz előrejelezhetetlennek tekintenünk egy jelenséget.

Vagyis Hempel és Oppenheim (1948) szerint az emergencia a világra vonatkozó tudásunkat jellemzi, nem pedig a világot; nem metafizikai vagy ontológiai fogalomként kell tekintenünk rá, hanem tisztán episztemikusan. Az emergencia eme fogalmát kell alkalmaznunk szerintük a kémiai, biológiai és mentális jelenségekre is. Az episztemikus felfogás előnye az is, hogy lehetővé tette a metafizikai illetve ontológiai monizmust, éppen ezért látjuk a 20. század utolsó évtizedeiben a nem-reduktív fizikalizmusokként való újjáéledését is.

Persze az emergencia 70-es évektől való újjáéledésének más oka is van, nevezetesen a redukcionizmus és a speciális tudományokban való alkalmazhatóságának kérdése körüli viták. A filozófusok közül egyre többen, pl. Fodor (1974) fogalmazott meg kételyeket az áthidaló törvények (a tudományos elméleteket összekötő, a speciális tudományok alapvetőbb tudományokra, pl. fizikára való redukcióját lehetővé tevő törvények – „bridge laws”) természetét és működését illetően. Fodor (1974) például amellet érvel, hogy a társadalomtudományokat (közgazdaságtan) és a fizikát összekapcsoló áthidaló törvényeknek végtelen diszjunkcióknak kell lenniük, hiszen egy pénzügyi tranzakció számtalan különböző fizikai eseményként is megvalósulhat, és mégis mindig ugyanazon közgazdasági kategória esetének kell vennünk az eltérő paraméterekkel rendelkező fizikai eseményeket. Diszjunktív felfogásuk azonban haszontalanná is teszi az áthidaló törvényeket, hiszen csak példányszinten működne a redukció, és a közgazdasági általánosításokat nem lehetne redukálni fizikai általánosításokká. Ahhoz egy-az-egyben megfelelés kellene a fizikai és a közgazdaságtani típusok között. Egy közgazdasági törvény által leírt és (valamekkora valószínűséggel) előrejelzett eseménysor természetesen leírható fizikailag (a példányok azonosságának szintjén), tisztán fizikai természeti fajtákat, illetve predikátumokat használva, de ekkor nem, vagy nem azokat az összefüggéseket fogjuk találni az események között, mintha máshogy írnánk le őket.

Mindez persze megfogalmazható a másik irányban is: ha a közgazdaságtan ugyanannyi fajtáját posztulálná a pénzügyi tranzakcióknak, ahány fajtája van a pénzügyi rendszerek fizikai megvalósulásának, akkor a közgazdaságtan általánosításai kivétel nélküliek lennének (mint a fizikai törvények). Ugyanakkor mindennek nem lenne sok értelme, hiszen nem maradna megállapításra váró általánosítás. Semmi értelme nem lenne a közgazdaságtannak. A valóságban az a helyzet, hogy a speciális tudományok általánosításai nem kivétel nélküliek. Vagy egy másik területre bemenészkedve: ha az idegrendszer funkcionális lebontása megfelelne a neurológiai lebontásának, akkor pusztán csak episztemikus indokaink lennének az előbbi tanulmányozására (szemben az utóbbival). Fodor szerint akkor van létjogosultsága az elme reprezentációs elméletének, ha az idegrendszeri eseményeket nem ott szabdalja fel a funkcionális elemzés, ahol a neurológiai. Vagyis, ha a kérdéses speciális tudomány általánosításai nem redukálhatók a fizika általánosításaira. Minden egyes speciális tudomány saját fogalmakkal, kategóriákkal rendelkezik (Fodor ezeket taxonómiáknak hívja), melyek a jelenség magyarázatainak elrendezésében és osztályozásában megnyilvánuló különböző módok. Az alacsonyabb szintű (fizika) és a magasabb szintű (pszichológia, közgazdaságtan, stb.) tudományok nagyon különbözőképpen taxonómizálják a jelenségeket. Azt mondhatjuk tehát, hogy mindegyik tudomány abban különbözik egymástól, hogy különböző módon írja le, magyarázza, osztja fel a világot. A magasabb szintű taxonómia jellemző kategóriái olyan módon osztják fel a valóságot, ami egy alacsonyabb szintű tudomány szempontjából teljesen önkényesnek tűnik. Vegyük például a sakkot: a fizika képtelen megmagyarázni, miért azok a lépések történnek meg egy sakk-játszámban, amik megtörténnek (noha természetesen minden egyes sakklépés maga egy fizikai esemény), a sakk szabályaival azonban már magyarázhatók a lépések – persze talán helyesebb lenne a „racionalizálhatók” kifejezést használni itt, hisz nem a fizika törvényei, hanem a sakk szabályai adnak értelmet az egyes lépéseknek.

Ugyanakkor Fodor szerint itt nem egyszerűen episztemikus elkülönülésről van szó, a pszichológiában és a többi speciális tudományban gyökerező kategóriák valódi tulajdonságokat jelölnek. És ezek a tulajdonságok nem redukálhatóak azokra a tulajdonságokra, amiket az

alacsonyabb szinten találunk. Ha például a „fájdalom-érzés” tulajdonságát nem találjuk meg az alacsonyabb szintű tudományokban, akkor ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy ezek kevésbé valódi tulajdonságok, mint a fizikaiak. Ellenkezőleg, éppen erre az eredményre kell jussunk, ha a pszichológia autentikus magasabb szintű tudomány. Ez vezet el a valóság tortaszerű felépítéséhez, és ahhoz, hogy az egyes speciális tudományok episztemikus autonómiája ontológiai különbségeket is eredményez. Mert az, hogy különböző fogalmi kereteken keresztül férünk hozzá a valósághoz, különböző valóságokat, vagy legalábbis a valóság különböző, egymásra redukálhatatlan szintjeit hozza létre. E „világképek” egymáshoz képes autonómiával rendelkeznek, azaz egyik típusait sem lehet redukálni a másik típusaira, noha ettől még példányszinten a valóság minden egyes összetevője (akármelyik fogalmi keret típusainak példányai is) fizikai esemény.

Természetesen nem csak az elmefilozófiában éled újra a lelkesedés az emergens tulajdonságok iránt, és hoz létre olyan egzotikus elgondolásokat, mint Davidson anomáliás monizmusa, vagy a számtalan tulajdonság-dualista nemreduktív fizikalizmus, hanem a biológia és a társadalom területén is. Az előbbire jó példa Csányi Vilmos általános evolúcióelmélete (1979, 1988), melynek egyik központi fogalma – Fodorhoz hasonlóan – a funkció, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó organizáció. A biológiai funkció, „mint specifikus leírás” fizikai folyamatokra nem redukálható, azokat csak felhasználja. A biológiai rendszerek spontán komplexitásnövekedése egy idő után organizációba csap át, amely a funkciók korlátai mentén szerveződve funkcionális komplexitássá válik. Egy ilyen funkcionálisan komplex rendszerben az egyes funkcionálisan kapcsolódó struktúrák kölcsönösen befolyásolják egymás replikációját, és létrejön a kompartmentalizáció, ahol is az egyes kompartmentek új, magasabbszintű elemekként viselkednek. E magasabbszintű elemek, további organizációnak köszönhetően újabb kompartmentekké alakulva új, az előző szinttől különböző organizációs egységként replikálódva az evolúció újabb szintét hozzák létre. Ezt a modellt általánosítva Csányi szerint magyarázhatjuk a teljes földi ökoszisztémát, annak minden egyes szintjével együtt (egysejtűek, többsejtűek, neurális, kulturális és technikai evolúció). Lényegében a valóság leírására szolgáló modelljeinket rendezi egyetlen metaelmélet alá, ahol minden egyes autonóm komplexitási szint, kategóriarendszer az előzőekből jön létre a komplexitás és a funkciók bővülése, illetve átalakulása révén.

Ugyanakkor ez a komplexitásbővülés nem teljesen véletlenszerű, azt nem kizárólag a rendszer eredeti fizikai paraméterei, hanem a közben létrejött összetettebb struktúrák is meghatározzák. Így alakul ki egy rendszerben az organizációs vagy funkcionális komplexitás (Csányi 1988: 27). Mely funkcionális, és nem tisztán fizikai vagy kémiai leírását adja a rendszernek. Ez egy magasabb, autonóm szabályokkal rendelkező szintje (komponens) a fizikai kémiai összetevőknek. Ezeknek az összetettebb struktúráknak az identitása azonban a rendszer magasabb szintű organizációjától függ. És mint a magasabb szintű rendszer egyik komponense replikálódik csupán. A megközelítés problémája éppen ebből fakad, ti. abból a tényből, hogy maguk a funkciók csak a rendszer egésze (funkcionális rendszer) felől azonosíthatók, azonban Csányi szerint teljes mértékben az alacsonyabb szintű korlátokon vagy paramétereken alapulnak. És noha a magasabb biológiai vagy kulturális komponensek a kémiai jellegre épülnek rá, a kémiai viszonyok vagy affinitások maguk nem határozzák meg a komponenseket. Az értelem a magasabb rendszer (organizmus, társadalom) felől érkezik, de kizárólag az alacsonyabb szintű összetevőktől függ.

Hasonló vállalkozásnak tekinthetjük Searle (1995) elgondolását is az intézményi valóság felépítéséről, amelyben sajátos ontológiai státuszt hoz létre a társadalmi és intézményi tényeknek, melyet egy redukálhatatlan kollektív intencionalitásra alapoz. Az intézményi tények úgy keletkeznek, hogy „mi,” kollektívan státuszfunkcióval látjuk el a fizikai valóság valamely létezőjét. Bár a kérdéses létező fizikai létező, a státuszfunkció ellátására nem fizikai tulajdonságai teszik képessé, hanem az, hogy egy közösség kollektívan elfogadja olyannak,

mint ami e státuszfunkcióval rendelkezik. Ez a kollektív elfogadás – vagy deklarálás – a kérdéses funkcióval kapcsolatos konstitutív szabályokban ölt testet, vagyis attól lesz valami intézményi tény, hogy a közösség elfogadja azokat a konstitutív szabályokat, amik létrehozzák azt. Searle állítja, hogy ebből fakad a társas valóság normatív jellege. E normatív jellegből következik a társadalmi valóság egy fizikaira redukálhatatlan jellegzetessége is, hogy ti. kötelességekkel és jogokkal ruházza fel azon közösség egyes tagjait, akik elfogadják a kérdéses intézményi tényt létrehozó konstitutív szabályokat. Searle szerint tehát a világunk egy szignifikáns része olyan értelemmel, jelentéssel bír, amelyet a fizikalista, mechanisztikus redukcionizmus nem képes kezelni. Az intézményi tények fizikai leírásának nincs lényegi köze ahhoz, ahogyan azokat mi magunk kezeljük, illetve ahogyan ahhoz a viselkedésünket igazítjuk. Azért léteznek, mert kollektív intencionális aktusokkal létrehozzuk őket, és létezőnek tekintjük őket, viselkedésmintáink igazodnak hozzájuk.

Az itt említett emergens tulajdonságokra épített világképeknek közös vonása az, hogy episztemikus alapról igazolják a világkép/taxonómia kategóriáinak autonómiáját, majd ebből az episztemikus autonómiából lépnek át az ontológiai autonómiára. És bár egyik-másik – például Csányi evolúcióelmélete – ambiciózusan általános metaelméletnek tekinti magát, vagyis olyan általános fogalmi keretnek, melyben az értelemadás elvei minden létezőre kiterjednek, a valóságban hatókörük korlátozott. Ennek okát pedig alapvetően abban lelhetjük fel, hogy az emergens fogalmát egy harmadikutas vállalkozásnak köszönhetjük. Egy olyan törekvés hozta létre, mely autonómiát kívánt biztosítani – még hozzá ontológiai autonómiát – olyan szerveződéseknek, funkcióknak, társadalmi tényeknek, melyeket csak egy sajátos, a fizikai-mechanisztikustól különböző kategóriarendszer használatával írhatunk le, azonban nem akarta felvállalni a teljes ontológiai elkülönülést, azaz nem akart behódolni a dualizmusnak. Az eredmény egy olyan harmadikutas megoldás, ami nem kívánja meg a magasabb szintek alacsonyabb szintekre való redukcióját (monizmus), de nem is biztosít teljesen önálló ontológiai státuszt a magasabb szinteknek (dualizmus), hanem valahol a kettő közé pozicionálja magát: a magasabb szintek ugyan rendelkeznek egyfajta ontológiai autonómiával is az episztemikus autonómián felül, de ez nem teljes, hiszen teljes mértékben az alacsonyabb szintekre épülnek rá.

A ráépülés következménye pedig az, hogy a fizikai tények ontológiai státusza vitán felül áll, és semmiféle kétely nem fér hozzá, pusztán csak a mentális jelenségeknek, életjelenségeknek, és társadalmi tényeknek kíván autonóm létezés biztosítani. Ebből következően ezen elképzelések hatóköre korlátozott, és nem is lehet más, noha engedményeket tesz a redukcionista – ennél fogva univerzális – fogalmi keret számára. Egyrészt azért, mert az említett emergens tulajdonságok összetett interakciók eredményeként állnak elő, és nem létezhetnek azon alacsonyabb szintű jelenségek nélkül, amelyekre ráépülnek. Másrészt a szóban forgó elméletek speciális feltételek fennállásától teszik függővé az emergens tulajdonságok megjelenését, emiatt pedig nem általánosíthatóak.⁶ Harmadrészt, egy metaelméletnek alapvető magyarázati keretet kell biztosítania, és ezért nem alapulhat olyan tényezőkön, melyek maguk is magyarázatot kívánnak (reprezentációk, funkciók, kollektív intencionalitás).

⁶ Lényegében erre irányul Paksi Dániel (2012) Csányi kritikája is, szerinte Csányi elmélete inkább egy általános organizációs elméletként értelmezhető, mintsem egy evolúciós elméletként.

Egységes metaelmélet: a PTC

Ahhoz, hogy az emergens tulajdonságokra építő magyarázatokból általános metaelméletet juthassunk, az kell, hogy az episztemikus szempont elsődlegességét ne csak a valóság egy részére korlátozzuk (mentális, biológiai, társadalmi), hanem azt ki is kell terjesztenünk a valóság egészére. Ennek kulcsa pedig az, hogy felismerjük, a világra vonatkozó leírásaink egy sajátos nézőpontból fogalmazódnak meg, és ez a nézőpont nem a mindenféle érdektől mentes „sehonnani” nézőpont. Ezek az érdekek pedig alapvetően befolyásolják azt, hogy a világ melyik aspektusát milyen fogalmakkal írjuk le. E gyakorlati szempontok ugyan korábban is megjelentek már az itt bemutatott történetben, például az empiristák tisztán instrumentalista tudományfelfogásában, vagy épp a 20. század közepének empirizmus-kritikájának mentén megfogalmazódó Quine-Duhem tézisben (a tudományos elméletek igazsága nem meghatározható, hiszen számtalan kiegészítő elmélettől – és hipotézistől – függ még az is, hogy gyakorlati sikerességgel rendelkeznek-e), de mindig valamilyen általános megismerési érdek köré csoportosulva. A kommunikáció participációra alapozott elmélete [PTC] a megismerő köré szervezi a mondandóját, azt hangsúlyozva, hogy a pszichológiai, biológiai, közgazdasági vagy szociológiai taxonómiák ugyan elkülönülnek, és egymáshoz képest is rendelkeznek valamilyen autonómiával, de mindegyikükben közös az, hogy az őket meghatározó megismerési érdek a megismerő ágensé. Vagyis az egyes autonóm diskurzusokban az a közös, hogy ugyanazon ágens által beszélt diskurzusokról van szó; akkor tehető általánossá és terjeszthető ki az értelemadás fogalmi kerete, ha az ágens nézőpontjából fogalmazzuk azt meg.

Röviden arról van szó, hogy a PTC (Horányi 2007, 2009, 2015, 2017) antropológiai és főként etológiai alapállásból kiindulva úgy néz ránk (emberekre, bár ugyanezt teszi a szubhumán élőlényekkel és a szuperhumán lényekkel is, sőt a gépekkel is), mint akik folyamatosan problémahelyzetben vannak: meg kell érteniük ezeket a problémákat és meg is kell oldaniuk azokat. A PTC-ben maga a probléma olyan *különbség*, „amely amely az adott ágens *valamely alkalommal való helyzete* és egy számára ugyanakkor *kívánatos helyzet* között áll fenn, és meghaladja az ágens számára akkor és ott tolerálható értéket (a *kritikus különbséget* vagy *küszöbértéket*)” (Horányi 2017: 2.0.2) E problémák komolysága természetesen igen széles skálán mozoghat, de az mind a probléma meglétét illetően, mind pedig súlyosságát illetően alapvető fontosságú, hogy mind a probléma felismerése, mind pedig annak megoldása megköveteli a probléma felismerésébe (problémaidentifikáció), illetőleg megoldásába (problémaelimináció) belebonyolódó ágensből az erre való felkészültséget.

Az ágens csak akkor képes a problémát konstituáló különbséget felismerni, ha a jelenlegi és a vágyott állapotot különbözőként tudja kategorizálni, vagyis ha „felkészült a problémát identifikáló viselkedésre” (Horányi 2009: S1.3.1), azaz meg tudja különböztetni a jelenlegi problémát más problémáktól. Mindez pedig akkor történik meg, ha *hozzáfér* a releváns adatokhoz, és az adatokra alapozva képes *kategóriákba sorolni* a jelenlegi és a vágyott helyzetét is. Ezt a kategóriába sorolást lényegében olyan szótárak és taxonómiák teszik lehetővé melyek az ágens felkészültségének képezik részét. Olyan fogalmi keretekről van szó, amelyek kategóriáival (predikátumaival) írjuk le a körülöttünk lévő világot. Vagyis a világ és persze az ágens maga is mindig valamilyen fogalmi keretben mutatkozik meg saját maga számára. Az ágens akkor tud ezen fogalmi keretek által konstituált cselekedni (aktor), ha rendelkezik e fogalmi keretekre alapozott percepcióval, azaz képes a világot így vagy úgy látni (sajátvilág).⁷ Ez utóbbi (a sajátvilág) az ágens saját belső perspektívájából szemlélve *tartalom*, amit

⁷ A PTC-ben az ágens két különböző perspektívában mutatkozik meg: „az egyik perspektívából (az *extern* perspektívából) az aktor mutatkozik, a másikkól (az *intern* perspektívából) a sajátvilág tárul fel.” (Horányi 2009: S1.4.0)

propozicionális attitűdök (pl. tudások) vagy más sajátos attitűdök fennállása jellemez, míg külső perspektívából *felkészültség*nek mutatkozik. A fogalmi keretek így egyszerre tárgyalhatók önálló tartalmakként, és a probléma azonosításába és megoldásába belebonyolódó ágens felkészültségeiként. Természetesen a fogalmi rendszereknek van egyfajta belső logikája is (*konstitutív alap*), ezért autonóm, és egymásra redukálhatatlan leírások állíthatók elő a segítségükkel, éppen úgy, ahogyan azt Fodor, Csányi és Searle is kiemeli. Azonban a fogalmi keretek csak az a priori formáját adják meg a problémafelismerésnek és megoldásnak, az maga mindig egy partikuláris *szintéren* kell megvalósuljon. A probléma nem lehet általános, csak konkrét. Azonban a konkrét eset is mindig csak egy világképben (valamilyen ontológiai szinten) tud megmutatkozni. Ennek alapján különíti el a PTC a világ *nyers, szimbolikus, transzcendens, pszichés és szakrális* fakultásait – és a sort nyilvánvalóan lehetne folytatni még más és más jelölismódok vagy fogalmi konstitúciók beemelésével. E fakultások, mint a világ fragmentumai vagy különböző szintjei autonóm konstitutív alappal bírnak, így feleltethetők meg a népi pszichológiának, az élő organizmusok vagy épp a társadalmi intézmények valóságának. Azonban a PTC úgy kezeli a világ nyers fakultását, azaz a fizikai szótárral leírható világot, mint ami ugyanúgy egy – az ágens számára hozzáférhető – fogalmi keret által kategorizálva jelenik meg, mint a pszichológiai, társas vagy funkcionális fakultás. Emiatt pedig nem kell ontológiailag kitüntetettséget biztosítani a fizikailag leírható világnak – mint ahogy azt a korábban említett emergens felfogások teszik⁸; nem kell úgy beszélnie a társas jelenségekről, mint amik ugyan leírhatók ilyen-olyan intézményi felkészültségek mentén, de alapvető leírásuk mégiscsak fizikai. Ez az elméleti keret nem ontológiailag van lehorgonyozva a megismerő ágnestől független valóságba, hanem inkább episztemikusan a mindennapi világképünkbe, amelyben magunkat és mindenki mást is sajátos problémamegoldó ágensnek tekintjük.⁹ Ahogyan Horányi mondja: a kommunikáció és a világ egyéb dolgai között nincs semmi különbség. Ha lenne is, akkor is csupán episztemikus különbség lenne, de semmiképp sem ontológiai (2017:1.0.3.1). Emiatt válhat a PTC igazi metaelméletté. Olyan modellé, felfogássá, nyelvvé¹⁰, amelynek segítségével egységesnek láthatjuk dolgainkat a világban.

⁸ Ez már csak azért is szerencsés következménye a PTC-nek, mert magának a fizikai alapjelenségeknek is számos egymással nem kompatibilis leírása létezik (gondoljunk csak Einstein és Bohr vitájára). A PTC perspektívájából nem kell azt mondanunk, hogy Einsteinnek vagy Bohrnak van igaza és az általa javasolt leírás a valóság igaz leírása, elég annyit mondanunk, hogy bizonyos problémák felismerésére és még inkább megoldására a kvantumjelenségek koppenhágai értelmezése megfelelőbb, mint az Einstein által támogatott rejtett változókra építő és determinisztikus fizika (más problémák felismerésére és megoldására pedig az einsteini fogalmi keret a megfelelőbb).

⁹ Nagyon jól mutatja ezt a mindennapi keretbe lehorgonyozást az, ahogyan Horányi Özséb *A dolgok állását* (2017) kezdi, megvilágítva a kommunikációról való beszéd és a tudományos elméletek lecserélésének, a nyelv tanulmányozásának vagy az ásványiolaj kitermelésének problémájáról való beszédnek a hasonlóságát.

¹⁰ Nehéz lenne pontosan meghatározni a PTC teoretikus státuszát, hiszen egyszerre képvisel egy sajátos nyelvezetet, a világban tevényekedő ágensek egy sajátos megközelítését, a kommunikatív helyzetek egy sajátos felfogását és egy tudományos elméletet is.

Irodalom

- Alexander, Samuel (1966) *Space, Time, and Deity*. London, Palgrave MacMillan.
- Arisztotelész (2002) *Metafizika*. Szeged, Lectum Kiadó.
- Arisztotelész (2023) *Organon*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Berkeley, George (1985) Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről. In: Berkeley, George (1985) *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 147–272.
- Boyle, Robert (1666) The Origin of Forms and Qualities According to the Corpuscular Philosophy. In: Stewart, Michael A. (szerk. 1991) *Selected philosophical papers of Robert Boyle*. Indianapolis, Hackett Publishing. 1–96.
- Broad, Charlie D (1925) *The Mind and Its Place in Nature*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner & co.
- Csányi Vilmos (1979) *Az evolúció általános elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csányi Vilmos (1988) *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Descartes, René (1644) *Principia philosophiae*. Amszterdam, Apud Ludovicum Elzevirium. A mű egyes részei magyarul is megjelentek: Descartes, René (1996) *A filozófia alapelvei*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fodor, Jerry (1974) Special Sciences (Or: The Disunity of Science as a Working Hypothesis) *Synthese*, (2), 97–115.
- 's Gravesande, Willem (1742) *Physices elementa mathematica experimentis confirmata, sive introductio ad philosophiam Newtoniam*. Leiden, Apud Johannem Arnoldum Langerak, Johannem et Hermannum Verbeek.
- Gribbin, John (2004) *A tudomány története 1543-tól napjainkig*. Budapest, Akkord Kiadó.
- Hempel, Carl Gustav – Oppenheim, Paul (1948) Studies in the logic of explanation. *Philosophy of Science*, (2). 135–175.
- Horányi Özséb (szerk. 2007) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex Kiadó.
- Horányi, Özséb (2009) Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív. In: Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János (szerk. 2009) *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–236.
- Horányi, Özséb (2015) A kommunikáció mint állapot. Rövid áttekintés. *Jel-kép: Kommunikáció, közvélemény, média*, (3), 1–12.
- Horányi Özséb (2017) A dolgok állása. Szinopszis. *Jel-kép: Kommunikáció, közvélemény, média* (1. különszám)
- Hume, David (2006) *Értekezés az emberi természetről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Huygens, Christian (1690) Discours de la cause de la pesanteur. In: Huygens, Christian (1690) *Traite de la lumiere*. Leiden, Chez Pierre Vander Aa Marchand Libraire, 125–180.
- Lewes, George H. (1874–75) *Problems of life and mind*. London, Trubner & Co.
- Locke, John (1979) *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Mill, John Stuart (1843) *A System of Logic: Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*. In: Mill, John Stuart (1981) *Collected Works of John Stuart Mill, Vol. VII-VIII*. Toronto, University of Toronto Press.

Morgan, Lloyd C. (1927) *Emergent Evolution*. London, Williams and Norgate.

Newton, Isaac (2014) *Philosophical Writings*. Cambridge, Cambridge University Press.

Paksi Dániel (2012) Az organizáció általános elmélete I.: Csányi Vilmos általános evolúcióelméletének kritikai elemzése. In: Kertész Gergely – Paksi Dániel (szerk. 2012) *Emergens evolúció*. Budapest, L'Harmattan.

Platón (1984) *Platón összes művei I-III*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Searle, John R. (1995) *The Construction of Social Reality*. New York, The Free Press.